

Instytut Sztuki
Polskiej Akademii Nauk

Wiktoria Wojtyra

*W obronie spraw przegranych. Kontr(f)aktualność biografii teatralnych w teatrze
polskim XXI wieku*

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Krystyny Duniec

STRESZCZENIE

Rozprawa *W obronie spraw przegranych. Kontr(f)aktualność biografii teatralnych w teatrze polskim XXI wieku* stanowi próbę autorskiego opisu, w jaki sposób twórcy teatru krytycznego za pomocą kontrfaktualności transformują biografie postaci z przeszłości, by inicjować zmiany aktualnego *status quo* oraz wpływać modyfikująco na społeczne imaginarium i dyskursy hegemoniczne. Biografia – jako gatunek korzystający zarówno z materialnych źródeł, jak też podległy zbiorowym fantazmatom, czy schematom fabularnym – jest tu potraktowana nie tylko jako filar wyobrażeń na temat przeszłości, ale i medium performatywnie wpływające na teraźniejszość i wizję przyszłości. Na kształtowanie się zbiorowej świadomości wpływ wywierają ponadto reifikujące dyskursy, dlatego też – poza **kontrfaktualnością i biografią** – do kluczowych dla pracy pojęć zaliczono również (zbiorowy) **mit**. Zespół tych kluczowych dla pracy pojęć pozostaje w nieustannym napięciu, wytwarzając nowe skojarzenia i służąc destabilizacji spetryfikowanych wzorców i wyobrażeń na temat jednostek.

Tytuły rozprawy i rozdziału wstępnego nawiązują do zbioru esejów Slavojana Žižka *W obronie spraw przegranych*, w którym słoweński filozof podjął wysiłek poszukiwania alternatyw i szans na społeczno-ekonomiczną zmianę w obliczu populizmu, nierówności społecznych, czy ekologicznej katastrofy. Choć poruszana w dysertacji problematyka i założone cele nie zawsze pozostają zbieżne z horyzontem zainteresowań Žižka, wspólna obu projektom pozostaje nadzieja na zmianę zastanej

rzeczywistości. We wprowadzeniu nakreślono również kontekst zdominowanej przez perspektywę katastrofy współczesności antropocenu, która mobilizuje do poszukiwania „scenariuszy lepszego jutra” i stanowi ważkie odniesienie dla kontrfaktualnych biografii teatralnych.

O popularności strategii kontrfaktualnych przesądza dziś nie tylko historyczno-polityczne usytuowanie historii alternatywnych, lecz przede wszystkim witalny związek tych narracji z naszym tu-i-teraz. Tłumaczy to także przyjęty w tytule rozprawy sposób zapisu terminu „kontr(f)aktualność”, który to releguje na dalszy plan kwestię faktyczności przytaczanych historii, by skupić się raczej na performatywnym wpływie strategii kontrfaktualnych na aktualność. Tę formę zapisu i sposób definiowania terminu na polskim gruncie upowszechniły prace Małgorzaty Sugierey. Odpowiedzią na doświadczenia kryzysowe mogą być więc śmiałe, utopijne i kontrfaktualne rozwiązania, pobudzające alternatywne postawy, modelujące matryce postrzeżeniowe, zaburzające hierarchie i wprowadzające nowe wzorce zachowań. W takim ujęciu teatr krytyczny spełnia funkcję współczesnego laboratorium badań nad zmianą społeczną, w której centrum znajdują agencje pomijane lub wymazane ze zbiorowej pamięci i wielkiej Historii. Rozpatrywane przykłady biografii teatralnych, o tematyce różnorodnych „spraw przegranych”, sytuują się w szerokim spektrum „metodologii naprawczych”, obejmujących takie pojęcia krytycznej analizy, jak: teoria i myśl słaba, immunizacja, alienacja, teoria afektów, czy sztuka porażki. Spektakle zlokalizowane w horyzoncie humanistyki ratowniczej, której koncepcję zaproponowała oraz rozwinęła Ewa Domańska, akcentują potrzebę włączenia do komunikacyjnego obiegu wątków oraz postaci wypartych i marginalizowanych w przeszłości.

Problematyzując skomplikowane losy postaci z przeszłości spektakle teatru krytycznego zwracają uwagę na społeczno-polityczne usytuowanie podmiotów (*situatedness*), które mogło wpłynąć na zahamowanie obecnego w ich potencjału. Odmiana biografii stanowiąca przedmiot zainteresowania dysertacji dowartościowuje zatem podmiotowość egzystencjalnie kruchą, niesprawiedliwie postrzeganą w dualistycznych ramach, nieobecną w dominujących narracjach, czy wykluczaną z cyrkulacji społecznej. Autorzy analizowanych przedstawień podejmują wysiłek, by jak najpełniej wyrazić polifoniczność podmiotów, nazywaną w pracy także heterogenicznością. Kontrfaktualność staje się w badanych projektach wehikułem

alternatywnego, antyuniwersalistycznego i antyhegemonicznego postrzegania jednostki.

Przeгляд biografii kontrfaktualnych poprzedza rozdział o charakterze metodologicznym pt. *BIOGRAFIA – MIT – KONTR(F)AKTUALNOŚĆ*, prezentujący usystematyzowanie stanu badań nad kontrfaktualnością oraz nad nowymi sposobami konstruowania biografii powstałych pod wpływem impulsu kontrfaktualnego. Znamienne dla współczesnych praktyk biograficznych w teatrze jest performatywne wytwarzanie scenicznych życiorysów, zorientowane raczej na sam proces („doing biography”), i które nie zakłada nieuchronnego dojścia do skończonej wizji jednostki, zamkniętej w chronologicznych ramach. Zastosowana w pracy terminologia zostaje zarazem ukazana w szerszym, multidyscyplinarnym kontekście dyskursów współczesnej humanistyki.

Kolejne rozdziały (II-VI) układają się w panoramę biografii kontrfaktualnych, zarazem pozwalając się czytać jako niezależne studia usytuowane w kontekście wybranej teorii, mającej za zadanie ukazać postać z przeszłości z perspektywy odmiennej od ugruntowanej w społecznej świadomości. Pierwsze studium (rozdział II) dotyczy biografii kontrfaktualnej Andrzeja Leppera sportretowanego w spektaklu *Tu Wersalu nie będzie!* przez Rabiha Mroué. Kontrowersyjny polityk Samoobrony powraca w przedstawieniu libańskiego reżysera jako figura niepokojącego dla otoczenia Obcego. Jego zagadkowa śmierć staje się miejscem rozwidlenia prowadzonej narracji na historię faktyczną i kontrfaktualną, które w badaniach nad narratologią określa się jako punkt dywergencji (PoD). Jest nim zawsze niezaprzeczalny fakt, znany z rzeczywistości empirycznej, który pozwala hipostazować alternatywne scenariusze; w tym przypadku prowadzi do powstania możliwych wersji, a ściślej – alternatywnych rozstrzygnięć lub interpretacji węzłowych punktów biografii. Punkt dywergencji pozwala pokazać biografie zarówno jako retropolację, jak i ekstrapolację, zawsze jednak odsyłającą do faktów, znajdujących potwierdzenie w autentycznych źródłach. Biografia potencjalna Leppera odczytana została w kontekście Bernharda Waldenfelsa *topografii obcego* po to, by ukazać, jak strategie kontrfaktualne pozwalają dokonać zakłóceń w upraszczających i ujarzmiających narracjach na temat polityka. Przedmiotem rozdziału III są biografie kolaborantów horyzontalnych z okresu drugiej wojny światowej ukazane w spektaklu Jędrzeja Piaskowskiego *Puppenhaus. Kuracja*. Studium przypadku kolaborantów zostało osadzone w kontekście teorii afektów pozytywnych Eve Kosofsky Sedgwick i

Jasmine Rault po to, by zaburzyć jednoznacznie negatywne waloryzowane tego zjawiska przez narracje hegemoniczne o przeszłości. Rozdział IV dotyczy spektaklu Weroniki Szczawińskiej i Bartosza Frąckowiaka *Komornicka. Biografia pozorna*. Przedstawienie poświęcone modernistycznej poetce, która dokonując transgresji płciowej i metamorfozy w protoplastę jej rodu – Piotra Własta, zachwiała wyobrażeniami o tradycyjnej stratyfikacji płci i roli kobiet, odczytano w świetle Roberta Esposito koncepcji immunizacji, która oddaje sytuację tożsamościową podmiotów uwiecznionych w *bíos* – postrzeganych jako zagrożenie dla *communitas* za sprawą ich nieprzystawalności do oczekiwań projektowanych przez opresyjną wspólnotę. Studium V poświęcono potencjalnej biografii Gabrieli Zapolskiej. Aneta Groszyńska i Jan Czapliński w spektaklu *Zapolska Superstar* osadzili losy naturalistycznej pisarki w kontekście dyskursu porażki. Zestawienie strategii kontrfaktualnych i pryzmatu porażki jako broni słabych pozwoliły twórcom przedstawienia *post factum* dostrzec w Zapolskiej patronkę polskiej literatury zaangażowanej, której dorobek został niesłusznie zlekceważony przez krytykę literacką oraz kanony. Ostatnie (VI) studium poświęcono szczególnemu typowi biografii kontrfaktualnej, wykorzystującemu wzorzec tzw. spotkań niebyłych, do których z rozmaitych powodów nie doszło w rzeczywistości empirycznej. W spektaklu *Myśli nowoczesnego Polaka. Roman Dmowski (nieautoryzowana biografia)*, Grzegorz Laszuk konfrontuje postać Dmowskiego z antyfaszystowską pisarką, Hanną Arendt. Zderzenie z poglądami autorki *Korzeni totalitaryzmu* pozwala w nowym świetle spojrzeć na biografię ideologa ruchu narodowego. Osobnej analizie poddano spektakl *Kibice* Michała Buszewicza, który zaangażował do projektu poświęconego kibicowaniu warszawskiej Legii aktorów Teatru Żydowskiego oraz autentycznych fanów stołecznej drużyny piłkarskiej, tym samym powołując do życia tymczasową wspólnotę.

Istotne odniesienie stanowią w pracy badania brytyjskiej socjolożki Ruth Levitas, która w *Utopia as method* zaproponowała, by myślenie utopijne sprzęgnąć z procesem przebudowy społecznej nazwanej akronimem „IROS” (*Imaginary Reconstitution of Society*). Według Levitas, społeczne marzycielstwo (*social dreaming*) pomaga kontestować utrwalone porządki, np. narrację patriarchalną, czy oficjalne dyskursy pamięci. W zaproponowanym w pracy ujęciu pokrewne funkcje przypisano biografiiom kontrfaktualnym. Inwentarz prowokowanych za ich sprawą zmian opisuje zestaw autorskich funkcji strategii kontrfaktualnych, do których

odwołano się w tzw. studiach: **1) afirmatywna** – pozwalającą zaafirmować traumatyczne lub stabilizowane doświadczenie i zarządzać sytuacją kryzysową; **2) antyhegemoniczna** – umożliwiająca obronę podmiotów egzystencjalnie słabych, defaworyzowanych, mniejszościowych (*vulnerable groups*); **3) imaginacyjna** – zaspokajająca potrzebę fabulacji, wymyślania i kreowania nowych związków pomiędzy podmiotami a otaczającym je uniwersum; **4) regulacyjna** – afektywnie wpływająca na podaż emocji pomiędzy grupami zantagonizowanymi, czy pozwalająca aranżować nieoczekiwane alianse wbrew utrwalonym podziałom społecznym.

W zakończeniu pracy, poza podsumowaniem przedstawionych treści na temat konfaktualności biografii teatralnych i jej funkcji, zawarto refleksję o kształcie i tematyce przyszłych scenariuszy biografii naprawczych. Rosnąca liczba przykładów nieantropocentrycznych projektów zlokalizowanych w horyzoncie humanistyki ratowniczej pozwala sądzić, że „dokumentalnym surowcem” będą w nich nowe usytuowania człowieka i alianse *homo sapiens* z bytami oraz aktantami nie-ludzkimi, którzy wspólnie zamieszkują międzyświat i według koncepcji chthulucenu Donny Harraway dokonują zmian w rzeczywistości.